За домом неволі, похмурим двоповерховим будинком з рядами заґратованих вікон, задумливо зупинилось сонце і сумно дивиться в його невеличке подвір'я своїм косим промінням. А він, сей дім неволі, ся двоповерхова домовина, сіра і брудна, байдуже приймає тужливу ласку сонця і мовчить.

Тихо-тихо. На розчинених вікнах обох поверхів, обнявши безсилими руками грати, сидять "важные полити-ческие" і мовчки дивляться у синє вечірнє небо. А воно таке велике, широке, таке могуче, як життя! Незмірною ласкавістю і тихою журбою віє від сих вільних, кучерявих хмаринок, що пливуть собі кудись поза дім неволі. І дивним здається під сею величезною ласкавістю і миром природи ся величезна жорстокість і злочинство сієї домовини. Дивним здається, що сі бліді, патлаті люди з потомленими лицями сидять так нерухомо й понуро за сими іржавими ґратами і хмуро дивляться на радість життя. Здається неможливим, щоб в сьому подвір'ї, де так затишно і пишно ростуть коханці блідих людей, липа й бересток, де мирно стоять собі по кутках дві якісь сірі постаті, з чимсь блискучим на плечах, щоб в сьому подвір'ї, так чисто заметеному і гарно покритому довгою тінню стіни, було щось інше, крім любові, крім ласки природи, крім тихих мрій і мрійних бажань.

Тихо. Ось чути глухе тупотіння копит за тюремною стіною, грюкіт екіпажа, і знову стихає. І в унісон сій тиші з якогось вікна ледве чути трохи хриплий спів:

Ах, ти, доле, моя доле, безталанна ти моя, чи не ти се, моя доле, до Сибіру довела?

Постаті в вікнах злегка ворушаться, повертають на спів голови і тихо слухають ту знайому, ту сумну і рідну мелодію. А голос тужливо виводить, мов плаче:

І по царському наказу опинився я в тюрмі, і минають без надії молодії дні мої...

І, наче придавлений тугою, голос змовкає, а постаті нерухомі й задумливо-смутні не міняють поз і мов чекають. І знову голос, злегка хрипкий, ледве чутний, сумно жаліється:

Там, за стіною, на волі бажаній, в полі народної, лютої брані будуть брати й вороги помирать, я ж, мій вознице, буду лиш ждать.

І здається, що бересток і липа дрижать від жалю і, нахиливши одне до одного свої кучеряві голови, журно слухають пісню блідих, закутих людей. І сонце, неначе засоромившись своєї добродушності, все червоне й сумне, сховалось за високу тополю.

Раптом одна з постатей, що стояла біля перистої будки і задумливо погладжувала рукою "щось блискуче", рушає з місця й починає ходити під вікнами, нерішуче поглядаючи на співця. Нарешті, вона зупиняється, підводить догори голову й несміливо говорить:

— Земляк!.. Слышь?.. Довольно песни играть... Але "земляк" не чує. Сині, великі, змучені очі його наче впилися в небо, у вільні хмаринки, а губи, гірко скривлені, ледве ворушаться і мало не шепочуть:

Будуть минати там роки за роками, буду забутий я навіть братами, будуть вже інших в тюрму проводжать, я ж, мій вознице, все буду ждать.

Постать вартового ще трохи стоїть недвижимо, наче й сама заслухавшись стогону душі, потім враз задира голову й рішуче говорить:

— Слышь, земляк! Не шуми!

— Та одчепись ти від його, ради бога! — вмить роздратовано чується з вікна сусіди співця. — Хай співає!

— Не приказано песни играть...

— Мало чого "не приказано"! "Не приказано" людей убивать, а ти ось стоїш з винтовкою і готовий щохвилини бить і колоть. Хай поспіває трохи... А ти послухай краще і не надокучай...

Але співець і сам перестає. Він глибоко зітхає, переводить очі вниз і, весело посміхаючись, кричить сусідові:

— Андрію!.. Андрію!..

— Га?

— Сіно є?

— Кий чорт! Тільки дві грудочки льоду...

— Ну?

— їй-богу!

— Погано... Страшенно рибки хочеться... З Вартового ся розмова страшенно турбує, турбує тим паче, що в ній чується щось незрозуміле для його, а, значить, "не приказане". Худе, засмажене лице його з випнутими наперед щелепами хутко повертається за кожним словом сусідів, і на йому видно напружене бажання зрозуміти.

— А у Петі є?

— Не знаю... Спитайте... Петя!

— Що-о?

— Сіно є?

— Що-о?? Не чую!

— Сі-но є?

Вартовий ще стурбованіше дивиться на вікна і, нарешті, злякано кричить:

— Слыїшь, земляк! Не кричи!

— Я пи-та-ю: є у вас сі-но?

— А, сіно!.. Ні, нема. У мене ж учора провалилось усе...

— Земляк! Слыїшь? Довольно разговаривать!

— Та ну? — сміється Петя. — Вже й "довольно"? Ми ж тільки почали!

— Не полагается разговаривать...

— То ж через що?

— Не приказано.

— Хм... Причина важна... Ну, а як ми все-таки будг-мо "разговаривать", тоді що буде?

— Тоді побачиш... — бурмоче вартовий.

— Що ж я побачу?

— А то, що як доложу караульному начальнику, що не слухаєтесь, то й набавить ще суток сім. От і побачиш!

— Та не може бути?! Ха-ха-ха!.. Андрію, чули? Але з Андрієвого вікна вже чути веселий сміх. Хутко простацька погроза вартового "по телеграфу" передається у всі вікна, і постаті помалу оживають. Чується потроху розмова, сміх, перегукування. Тиша, налякана гомоном, ховається за високу стіну, і в маленькому подвір'ї стає шумно. Вартовим тепер клопіт. Вони ходять од вікна до вікна, кричать, погрожують "визвать разводящаго" і весь час боязко поглядають на вікно нижнього поверху, де часом видніється постать караульного офіцера.

А в верхніх вікнах то там, то там тільки й чути:

— Миколо!

— Га?

— Чом на прохід не йдете?

— Не пускають.

— Бийте в двері.

— Не помагає.

— А табуреткою?

— Стукав... Обіщає в темний карцер заперти. Або:

— Дя-дя!!!

— А-а?

— Пришліть рибки!

— До-о-бре.

— Право-ліво. Так?

— Так!

— Довольно зевать!.. Слышь,ты? Земляк! Але "земляки" мов не чують, тільки Петя добродушно, з докором хитає головою й поважно говорить до

вартового:

— Ех, землячок, землячок! Бога ти забув, їй-богу, брат, бога забув. Ну, як же не "разговаривать"? Пташка божа і та розговарює, а то ж люди. Ти, братику, подумай про це, а тоді кричи. А то: "не разговаривай"! Хіба ж так можна? Коли б ми кричали або грати ламали, ну, тоді кричи, а то ж балакаємо. Балакать можна...

Не голосно, потихеньку... Сам колись сидіти будеш, побачиш, як гарно...

— Ні, він не буде сидіти, він бога за бороду піймав! — вставляє Андрій.

Вартовому, видно, робиться трохи соромно. Він гладить рукою винтовку й, дивлячись кудись убік, похмуро говорить:

— Чом не буду? Се не довго в нас... Тільки, як не приказано...

— Е, земляк! Плюнь, брате, на се!.. Багато є всяких приказаній, та не всіх їх слухаться. Ось, наприклад, ясно, як день, що не можна, "не

приказано" одним людям угнітати других, не можна, щоб одні все своє життя кували, будували, шили, варили й голодували, а другі тільки пили, їли, користувались їхньою працею й нічого не робили; "не приказано", щоб у людей одбирали волю й садовили їх на цілі годи за грати за те, що вони стоять за правду. Сього всього не можна б робити, а тим часом, сам знаєш, се все у нас робиться... От сього б, землячок, і не "полагалось" би робити... А те, що ми балакаємо, то — дурниця. Я ось одинадцятий місяць балакаю із-за сієї грати, а зла нікому, крім мене, ще не вийшло з того. А от ти й не спитаєш, за що я сидю, а кричиш. Ти спитай, розбери, за що людей мучать, та й говори. Знаєш, за що я сидю?

Вартовий каже, що не знає. Петя докладно й повагом починає виясняти йому свою справу. Вартовий уважно слухає. Потім Петя потроху переходить на загальні теми і вже зовсім приваблює до себе вартового. Його сердечний, м'який голос звучить таким щирим сумом, такою вірою, таким запальним гнівом, що "землячок" проти волі поглядає на його пильним поглядом своїх розумних очей і насуплюється. На ґанок, що під самим Андрієвим вікном, виходять декілька конвойних і, задравши голови до вікон, теж пильно слухають "важного политического". До бесіди пристає Андрій, потім Петро, і невеличке подвір'я наповнюється звуками дужих, нечуваних річей. І кожне слово сих блідих, патлатих людей, як блискавка серед ночі, розриває темряву солдатського. світогляду, кожна думка їхня, глибока й боляче-правдива, щось руйнує у них в серці і творить щось нове, хороше, страшне і хвилююче. Покриків "не разговаривай", "довольно зевать" вже не чути, і видно, що се розмовляють вже не арештанти і вартові, а люди, звичайні люди, яких єднає щось таке, чого нема ні в сьому тюремному подвір'ї, ні в сірих, похмурих казармах, люди, які, здається, ось-ось розпаляться, накинуться на сі грати, рознесуть їх одразу і гордо всі підуть туди, де їх люблять і ждуть.

— Ех! І на таких людей присилюють винтовки піднімать! — з гнівом стукнувши об землю прикладом, скрикує вартовий і обводить поглядом конвойних. На їхніх лицях, уважних і серйозних, написано співчуття, і, задерті догори, сі лиця похожі на лиця благаючих. А слова, нові і дужі, як

удари молота, гарні і вразливі, як проміння сонця, вилітають із вікон і боляче і солодко б'ють їх по серцю.

— Се правда! — щохвилини, то зітхаючи, то з обуренням, промовляють конвойні.

— А коли правда, то треба й робити по правді, по справедливості! — твердо і навіть жорстко говорить Петро, вистромивши один тільки ніс із-за грати. — Треба вирвати з себе страх, бо це сором. Треба розуміти, що вами заправляють, командують такі ж люди, як і ви, тільки гірші.

— Дисципліна! — зітхає хтось. Всі мовчать.

— Дисципліна! — сердито викрикує Петро. — Страх, темнота, свинство! От що!.. Треба людиною бути, а не худобою, яка батога боїться!

— Ій-богу, правда! — якось радісно скрикує молоденький солдатик з чистим, здоровим, як у хлопчика, лицем і задертою дитячою губою, і схвильовано озирається на товаришів.

Петро хоче щось казати, але конвойні розступаються і з-поміж них виходить солдат з винтовкою, за ним якийсь чоловік без картуза, у синій сорочці і в "вольних" штанях, а за ним знов конвойний з винтовкою. Вони по одному сходять з ґанку на подвір'я, і чоловік у синій сорочці, зробивши декілька ступнів, підніма голову догори, хитає нею й весело кричить:

— Драстуйте, Петро! Андрію, Петя, драстуйте!

— А! Степане!.. Як ся маєте? Зовсім вже?.. Як здоров'я?

— Нічого!.. Що читаєте?.. Дядя, драстуйте!.. Дістали? Ні? Дуже жаль... Що?.. Не чую... Драстуйте, драстуйте!.. Як ваші зуби, Валентине?

Постаті в вікнах ще більш оживлюються. Кожний вцось говорить до Степана, кричить, питав, сміється.

Степан одривчасто одповідае, не зупиняючись, не піднімаючи більше голови і скоса поглядаючи на вікно офіцера. Він іноді стріпує довгим волоссям, яке лізе йому в очі, і весело поблискує своїми білими зубами. З обох боків ідуть конвойні і, не встигаючи за його прудкою ходою, спотикаються і незграбно несуть в руках винтовки.

Степан просидів троє суток у "темному" за нелегальну надпись на стіні і тепер здається всім новим і наче "з волі".

Чується:

— Ну, що? Як в темному?

— Нічого!

— Клопів багато?

— Легіони! Я їх чаєм частував. А у вас що новенького?

— Мечтатель на сім суток у темний пішов.

— Та невже? За віщо?

— Опарив двадцять два , як той підслухував під вікном.

— Та сім суток за це?

— Атож.

— Земляк! Не разговаривай! — зупиняє його конвойний.

Степан обертається до його, пильно дивиться йому в лице і питає:

— А ти з якої губернії?

— Саратовської.

— Ну, от! А я Київської. Які ж ми земляки? Конвойний усміхається, йому, очевидячки, подобається сей жвавий "важний".

— Це все одно! Всі — земляки! — говорить він.

— Правда! — весело підхоплює Степан. — А що правда, то не гріх. А коли ми з тобою земляки, то ти й не докучай мені, любий чоловіче, бо я, соколе, в темненькому був, світу божого не бачив, голосу людського не чув. От що, голубе, землячок із Саратовської губернії.

Саратовець усміхається, усміхаються й другі солдатики, причому конвойний з дитячою губою кожного разу, як Степан проходить коло ґанку, старається сказати йому щось приємне і як-небудь висловити своє співчуття.

А Степан, ходячи, закладає часом руки за шию, підні-ма голову до неба і, глибоко-глибоко зітхнувши, звертається до вікон і каже:

— А все-таки гарно жити!

І всі товариші, як публіка в театрі, сидячи в своїх вікнах, наче в ложах, слідкують за ним ласкавими очима й усміхаються тою ж радісною посмішкою.

Саратовець теж усміхається і, говорячи так, щоб непомітно було з офіцерського вікна, бурмоче:

— Звісно, що рай... як після карцера... гарно... Сонечко... і воздух... Що й казать... Я знаю...

Степан добрими очима дивиться на його і починає розпитувати про Саратовську губернію. "Землячок" розм'якшується ще більше, і розмова знов опановує всіма. І знов ангел правди зліта в подвір'я неправди, і не стає ні арештантів, ні конвойних.

І вмить... все враз щезає. Солдатики, що стояли на ґанку, вмент чогось витягуються, роблять напружені обличчя, і всі, як по команді, повертають голови в один бік. Стає тихо. З ґанку, помалу ступаючи, як звірюка, що впевнена в своїй здобичі, сходить "каен" ', караульний офіцер, і, зробивши декілька ступнів, зупиняється. Розмова стихає, але "каен" мовчки дивиться, мов любуючись, в спини Степанові й конвойним, що весело балакають між собою, і важко сопе.

— Кан-н-вей-н-ние! — раптом пронизливо виривається у його з горлянки.

Конвойні й Степан хутко озираються, і сей бачить, як лице саратовця враз блідніє, покривається чимсь напруженим, тупим і гидким.

— Веди його сюди! — робить офіцер рукою знак.

— Ходім! — бурмоче саратовець і йде вперед.

— Що? Хіба вже кінець прогулці? — звертається Степан до офіцера.

— Кінець!

— Через що?

— Через те, що ти балакаєш!

Степан від "ти" червоніє і, спалахнувши, скрикує:

— Прошу не "тикать"! Я не салдат!

— Наплювать мені! Сказано не балакать, значить — не балакать... А вам я ще покажу, с-сукини с-сини! — з ненавистю шипить він до конвойних.

Конвойні завмирають; вартові не ворухнуться; ті, що співчували на ґанку, ні живі ні мертві. Нема ні гніву, ні суму, ні думки, ні співчуття, нема нічого того, що тільки що світилось в їхніх зляканих тепер очах. Якась сила змела це, як легкий пух.

— Ще рано йти в камеру, — похмуро говорить Степан. — Нам полагається по інструкції півгодини на прохід, а я й п'яти хвилин не гуляв.

— Бери його! — не одповідаючи Степанові, показує на його офіцер конвойним і важко сопе.

Конвойні хапають Степана під руки і починають тягти за собою.

— Сміліше бери! Чого церемонитесь! — кричить офіцер.

— Геть під три чорти! — впирається з гнівом Степан. — Я не піду! Нам півгодини полагається, і ніхто не має права...

— Я — тут право! Чуєш, ти?! — враз скажено перебиває його "каен". — Прикажу — і розстріляють тебе, як с-собаку! Чуєш, ти?!

Степан блідніє і ввесь якось перехиляється наперед. На мент все мов завмирає в напруженому чеканні. Враз Степан скрикує і кидається вперед на офіцера.

— Хватай!.. Не пускай його!.. Бий його! — одстрибу-ючи назад, кричить офіцер, і Степан чує, як щось хапа його ззаду за плечі і з дикою силою тягне назад.

— Не смій бить! Не смій бити! — раптом виривається разом з кількох вікон. Степан інстинктивно підніма над головою руку й хутко озирається. Саратовець, люто витріщивши очі, з незрозумілою ненавистю стоїть з піднятою винтовкою і важко дихає.

— Не смій бити!.. — несеться з вікон. — Пусти ви-нтовку!

—— Таскай його!.. — хрипить офіцер. — Ви чого стоїте?! — раптом озирається він до конвойних на ґанку. Ті стріпуються і, плигаючи з східців, біжать до Степана й починають товпитись біля його.

— Хапай за руки, за ноги! Неси христопродавця в темний!

І от вони, ті, що дивились на сього "важного"-такими добрими, ласкавими очима, ті, що так зітхали, прислухаючись до його мови, тепер вони дикі, злі, люто хапають його за руки, за ноги, сопуть, шарпають і, покірливо поглядаючи на свого начальника, починають нести до ґанку. Через хвилину під страшенний крик безсилої злості і гніву, що несеться з вікон, всі зникають у дверях, товплячись і незграбно ступаючи.

Вартовий з випнутими щелепами боязко дивиться в спину офіцерові і з ненавистю погляда на вікна.

Раптом офіцер знову з'являється на ґанку і, звертаючись до вартових, кричить:

— Вартові! Слухать мого наказу: почуєш хоч одне слово з вікон, стріляй. Три рази перестережи і стріляй. Чуєте?

В вікнах тихо. Офіцер зникає. Настає глибока, гнітюча тиша. Вартові ходять рівною, твердою ходою, одноманітно постукуючи підборами і пильно поглядаючи угору, на сих блідих, патлатих людей, які наче прикипіли в німому одчаю-безсиллі до ґрат і навіть не ворушаться, ніби вони витратили всі сили на сей одчай.

— Ні! Так неможливо! — враз скрикує Петро. — Так неможливо!.. Я не можу більше так... Я це... просто... Я пропоную голодовку!

— Довольно разговаривать! — кричить суворо вартовий.

— А що? Стрілять будеш? — в'яло питає Андрій. — Стріляй, земляк, слухайся начальства, нам все одно, — гірше не буде... Не пройде голодовка, — так же в'яло говорить він до Петра. — Не дадуть голодать; звалять і будуть силою годувати.

— Не разговаривай, — рішуче знімає з плеча винтовку вартовий і націлюється.

— Стріляй, земляк, стріляй, не бійсь! — байдуже і так же в'яло говорить Петро і, обхопивши руками гра-ту, безсило притулившись до неї лицем, завмирає.

Тихо. Місяць, що перше виднівся на голубому небі, як маленький білий шрам, зробився жовтішим, і небо потемнішало. Сонце сховалось, і в подвір'ї стає ще затишніше.

— Так що ж, земляк? — раптом тихо чується з Петиного вікна. — Будеш стрілять?

— А що? Пожалію, думаєш? — буркав вартовий.

— За що ж ти будеш стрілять?

— А що ж мені, за вас під суд іти? Тоже!

— Та хіба ж ми тобі яке зло зробили?

— Не разговаривай!

— Ех, земляк, земляк!..

— Слышь, ти? Говорят тебе, не зевай!

— Та плюньте, Петя, — безсило говорить Андрій. — Охота вам...

За стіною тюрми чується ніжний-преніжний згук мандоліни. Хтось, мабуть, іде в поле. А на подвір'ї так хмуро, так гнітюче-тихо. Місяця не видно, він наче засоромився людської мерзоти і прикрився густою хмарою.

Тихо. Липина й бересток, ніби й собі злякавшись страшної темної сили, не шелестять густим листям і, близько притулившись одне до одного, тільки вряди-годи щось боязко прошепотять і знову замруть.